

ОНТОЛОГІЧНА ЄДНІСТЬ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ З ПОЗИЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО КОНСТРУКТИВІЗМУ

У філософсько-правових і загальнотеоретичних дослідженнях усе чіткіше формулюється теза про необхідність розгляду будь-якої проблеми онтології чи епістемології права на підставі аналізу співвідношення “належного” й “суцього” в контексті соціальної взаємодії, оскільки “ будь-які правові положення, як мінімум – імпліцитно, містять твердження про необхідність їх прийняття іншими” [19, р. 28]. Цим обумовлюється необхідність уточнення деяких базових гносеологічних засад соціологічного підходу в сучасному правознавстві, що вже не обмежується простою констатацією існування права в реальному житті як певного типу соціальної реальності, а пропонує способи пояснення шляхів отримання цих знань.

У сучасній вітчизняній літературі з загальнотеоретичних і методологічних проблем права все ще залишаються домінуючими традиції марксистської гносеології: «сутність пізнавальної діяльності свідомості полягає у її відбитті реальності, що є матеріальною й існує незалежно від свідомості» [14, с. 254].

Поряд із цим все частіше обстоюється й повністю протилежна позиція про необхідність рішуче відмовитися від так званого «принципу дзеркала» в інтерпретації процедур пізнання права як у правовій науці так і в позанаукових формах правопізнання. Акцент робиться на тому, що «право є продукт нашої свідомості, результат відбиття і соціально-суб'єктивної інтерпретації реально існуючих соціальних фактів... право не може бути певною самодостатньою субстанцією, що саморозвивається», і тому «наша свідомість не стільки відбиває право, скільки його творить» [18, р.88].

Однак такий нічим не обмежений релятивізм не можна сприймати однозначно, оскільки за таких умов право перетворюється на вічно вислизуючий фантом, що робить будь-яку наукову дискусію про право безпредметним дискурсом. Особливо це актуально в контексті тісних зв'язків правознавства з потребами юридичної практики.

Визначення змісту конструкту «соціальна реальність права» не буде внутрішньо суперечливим, якщо ми будемо виходити зі складності і багатомірності процесу пізнання і, відповідно, необхідності врахування всіх сторін цього процесу через сприйняття інших (крім теорії відображення) способів інтерпретації: соціального конструювання, референції, конвенції. Труднощі освоєння цих підходів у вітчизняній науці багато в чому визначається тим, що українські дослідники не брали участі в розробці проблем правового пізнання в рамках підходів, відмінних від тих, що базуються на теорії відображення, у той період розвитку філософії права, який Т. Кун називав «нормальним», коли формування нового знання було можливим шляхом простого «дедуктивного розгортання» вихідних принципів та ідей [7, с.

32, 33].

Вітчизняні вчені досить плідно працюють у сфері дослідження філософсько-правових проблем гносеології правопізнання [Див.: 5; 8]. Але їх роботи зазвичай обмежені цариною «належного», а проблема визначення можливостей сучасних парадигм соціального пізнання в аналізі соціального буття права практично не розглядається. Хоча при цьому звертається увага на актуальність і складність цього напрямку філософсько-правових досліджень [Див.: 8].

Метою статті є аналіз методологічних можливостей використання теоретичних конструкцій сучасного соціального конструктивізму для обґрунтування об'єкта пізнання в рамках соціологічного підходу в правознавстві.

Якщо погодитися з точкою зору, що соціальність права полягає в тому, що його реальність соціально конструюється, тобто неминуче розщеплюється на безліч суб'єктивних (групових) картин соціального буття права, виникає жорстко сформульоване К. Манхеймом питання про можливість існування «об'єктивної онтологічної єдності світу» [9, с.63].

Ця фундаментальна проблема сучасної філософії права вимагає пояснення того, як зберігається й відтворюється «об'єктивна онтологічна єдність правового світу», яка становить собою регулятивні підвалини спільного життя людей і певного набору загальноприйнятих правових смислів або ж є пояснення, чому відбувається «розпад онтологічної єдності світу» і виникнення «базисних цінностей конфліктуючих груп, як світів, що існують нарізно» [9, с.65].

Із середини 80-х років ХХ ст. послідовно підкреслюється принципова непереборність такого онтологічного розпаду як на рівні наукового пізнання соціальної реальності права, так і в будь-яких позанаукових формах правопізнання (повсякденне знання, практичне (професійне) знання). «Конфлікт інтерпретацій світу не може бути згладжений, тому що він обумовлений розходженнями в способі існування тих, хто існує в цьому світі і його пізнає» [18, р. 91]. Разом з тим вихід правознавства за межі позитивного права у сферу пізнання соціального буття права в різних його парадигмальних концептуалізаціях у більшості випадків не призводить до жорсткої демаркації шкіл, напрямків, парадигм, оскільки їх конкуренція в рамках єдиного наукового дискурсу поєднується з можливістю взаємного існування і взаємного розуміння. Із загальнонаукового дискурсу правознавства не випадають навіть деякі «маргінальні» або деконструктивні підходи (наприклад, у західній науці це так звані «критичні правові дослідження», теорії «альтернативного права»). Ще більш наочно це виявляється в повсякденному житті, де фрагментаризація праворозуміння на рівні індивідів і соціальних груп не усуває нормального функціонування права й не руйнує цілісності й упорядкованості соціального життя в цілому. Як відзначає В.М. Розін, у проблемі розуміння реальності важливо об'єднувати у будь-яких формах пізнання постійно відтворюване протиріччя: «з одного боку, Реальність, дана нам як безліч різних реальностей (особистих, наукових тощо), з другого – через відчуття єдиної Реальності життя» [13, с.62].

Це дає підстави деяким науковцям знаходити підстави онтологічної єдності правової реальності в тих загальних смислах, що конституують інтерпретацію права. У цьому полягає зміст основного питання філософії права, вирішення якого формує загальне розуміння онтологічного статусу права як «надемпіричної реальності значень належного» [8, с. 27, 160]. Найчастіше підґрунтям онтологічної

єдності правового світу (тобто змістом основного питання філософії права) називається справедливість. [5, с.281-284]. Так, С.І. Максимов визнає питання про засади та критерії справедливості центральним смислом права, що в традиційному трактуванні постає як питання про співвідношення права й моралі в обґрунтуванні природного права [8, с.27]. Хоча залежно від світоглядних орієнтацій дослідника зміст базисного правового смислу може змінюватися в досить широкому діапазоні.

Проте такий підхід буде обґрунтованим при розгляді проблеми на загальнофілософському рівні (на рівні «належного»), коли пізнавальні дії співвідносяться не з конкретним індивідом чи групою людей, наділених певними характеристиками, похідними від умов їх існування, а з деяким абстрактним суб'єктом («Людина»), тобто універсальною здатністю людини взагалі без будь-якого зв'язку з культурно-історичним контекстом. Ця позиція була характерною для метафізики XVII – XVIII століть, коли визнавалося, що істинне пізнання може бути здійснено тільки суб'єктом, не зв'язаним умовами певної культури. Відповідно, зв'язаність належністю до відповідної культури повинна бути подолана щоб «чисте cogito» здійснювало істинне пізнання, як і культурна визначеність має бути переборена в суспільстві, що прагне до освіти, до максимально повного втілення істини, що відкрилася розуму. Сучасна наука сприймає такий підхід критично. Пізнання соціальної реальності права стає можливим тільки через прийняття позиції «актора» цієї реальності. Саме він соціально конструє останню і згідно з цим баченням буде свою поведінку. Але соціальна реальність не розпадається на безліч картин. Вони погоджені, як і погоджена діяльність людей. Тому стає можливим пізнання соціальної реальності як цілості. На це достатньо конкретно вказує Б.Латур: «...Термін «соціальне» кодує не субстанцію чи сферу реальності, а певний спосіб узгодження..., трансляцію одного виду сутності в інші» [13, р. 113]. Сучасна інтерпретативна соціологія пропонує варіанти пояснення таких узгоджень насамперед на підставі механізмів соціалізації, ролівої ідентифікації особистості, легітимації.

Право сприймається як певний соціальний порядок, що однаково важливо і в теоретичній свідомості, і в позанаукових формах. Однак у правознавстві традиційно проголошується необхідність розрізнення належного й суцього, трансцендентного й реального, що створює два паралельні світи права в предметній площині науки. Дискусія з цих проблем триває кілька сотень років, створюючи жорстку демаркацію парадигм, праворозумінь, теорій, правових ідеологій, тощо. Із кінця XX ст. формується переконання в можливості зняття цих проблем визнанням того, що будь-який різновид праворозуміння може бути пояснений єдиною гносеологічною моделлю, оскільки право як соціальний порядок і право як трансцендентність, апріорність правових принципів тощо – це також продукт людської взаємодії. Формування такого феномену забезпечується кількома специфічними механізмами, що безпосередньо включені в людську діяльність.

По-перше, це механізм інституалізації, що має місце скрізь, де здійснюється взаємна типізація усталених дій учасниками [actors] соціальних взаємодій. Будь-яка типізація – це інститут [3, с.92]. Під типізацією в рамках антропології А. Гелена розуміють стійкі соціальні звички («хабітуси»), що дає підстави говорити про хабітуалізацію як специфічний механізм типізації [1, с.113]. Інституалізація має місце як типовість не тільки дій, а й діячів [actors], що дозволяє визначати її як уза-

гальнене чекання і процедура оформлення нормативності [3, с.94]. Концепції соціальності права, які використовують конструктивістський підхід, розглядають механізм інституалізації в контексті правогенезу. Принципове значення має онтологічний статус нормативності, яка не може існувати поза своєю конкретно-історичною формою позитивного права. Зважаючи на дискусійний характер багатьох аспектів цієї проблеми, варто нормативність як складник когнітивного образу права описувати за допомогою вирізнення 3-х її базових елементів у формулюванні, запропонованому ще на початку 80-х років М.І. Козюброю. Це рівень: (а) правових принципів, що одержують своє вираження насамперед у правосвідомості, а також законодавстві, актах його застосування і тлумачення, у практичній життєдіяльності людей; (б) юридичних норм (статичний рівень нормативності); (в) наочних зразків, готових еталонів, нормативних стандартів нерозривно злитих з мовою реального життя, що існують у правових звичаях і правовідносинах і складають соціально-діяльнісну сторону нормативності права [Див.: 6].

По-друге, наступним кроком стає об'єктивація нормативності як соціального інституту, яка забезпечує його відтворюваність в історичному процесі. На стадії формування інститутів їх об'єктивність підтримується ситуативними чинниками безпосередньої соціальної взаємодії. Проте зміна поколінь і необхідність забезпечення відтворюваності й розвитку інститутів створює інші чинники й форми об'єктивації нормативності: «передача змісту інституту заснована на соціальному визнанні цього інституту як «перманентного» рішення «перманентної» проблеми даної спільності» [1, с.122]. Тут важливо враховувати, що інститут зберігає свій характер об'єктивованої людської діяльності і, будучи об'єктивним у людському сприйнятті, не набуває онтологічного статусу. Об'єктивація нормативності передбачає специфічну текстову форму, хоча вона не обмежується виключно текстами нормативно-правових актів [Див.: 4]. У тій же текстуальній формі знаходимо й інші джерела права: судові прецеденти (у системі англосаксонського права), публічно-правові договори та деякі інші. Загалом поза текстуальною формою сучасне право існувати не може, бо це найбільш універсальний засіб закріплення нормативності і включення її в соціальні комунікації. Разом із тим до форм об'єктивації нормативності можуть бути віднесені деякі вербальні домовленості. Приміром, у міжнародному праві до письмових міжнародно-правових договорів прирівнюються усні домовленості між уповноваженими представниками держав [Див.: 3, с.94]. Багаторічна однакова практика суб'єктів створює правові звичаї. На думку окремих науковців до форм об'єктивації нормативності права можуть бути віднесені й ритуальні елементи правового життя, що формувалися на ранніх стадіях розвитку права, але зберегли своє значення й зараз (наприклад, судова присяга, клятви деяких посадових осіб, особливий одяг суддів тощо.) [12, с.112].

По-третє, інститути забезпечують типізацію очікуваних дій людей, а це дозволяє вести мову про набуття ними певних соціальних ролей – правових статусів. Як відзначає Х.Абельс, «тільки виконуючи ролі, індивіди стають учасниками соціального світу. Інтерналізуючи ці ролі, вони роблять цей світ суб'єктивно реальним для себе». «...Суспільство входить у нас через ролі й тим самим обґрунтовує свою реальність для нас» [1, с.111]. Рольова ідентифікація в системі правовідносин стає елементом конституювання соціальності права стосовно як індивідуального досвіду, так і інституалізації нормативності.

По-четверте, процес об'єктивації інститутів неминуче породжує їх реїфікацію, тобто сприйняття людських феноменів як ролей, а світу – як далекої й незрозумілої «фактичності», у якій «інститути мають онтологічний статус, а людина не розуміє свого «авторства» [3, с.148]. Це дуже точно відобразили К. Маркс і Ф. Енгельс, характеризуючи суперечливість пізнавальної діяльності людей: «Породження їх голови стали панувати над ними. Вони, творці, схилилися перед своїми витворами» [10, с.11]. Цей механізм ми знаходимо, коли аналізуємо різні типи праворозуміння. У правовому нормативізмі відбувається реїфікація закону, тобто його відчуження від соціальних суб'єктів, чия життєдіяльність його створює й підтримує, з наступним протиставленням соціальним суб'єктам як зовнішнього чинника – носія абсолютної імперативності. У ранніх версіях соціологізму відбувалась реїфікація правового звичаю з його тлумаченням як єдиного джерела права.

По-п'яте, через необхідність підтримувати первісний зміст інститутів виникає потреба в різних формулах легітимації нормативності. Початковими формами є прості твердження на рівні «ірраціональної очевидності». Далі йдуть «повсякденні теорії», тобто теоретичні твердження у простій формі здорового глузду. У сучасній методології соціальних наук не викликає сумнівів те, що «описи соціальних феноменів на основі здорового глузду можуть і повинні бути взяті як відправний момент в науковому теоретизуванні...», тому що «вони забезпечують загальні засади визначень феноменів і в такий спосіб допомагають у діяльності по конституюванню «об'єкта» [2, с.151]. Наступний рівень становлять теорії легітимації на основі наукової раціональності. До них належать і способи обґрунтування легітимності норми при її застосуванні. Ще один рівень – «символічні універсуми», до яких належать культурні й етичні легітимації які встановлюють єдність змісту нормативності правового й межі соціального.

По-шосте, завершуючим процесом є правова соціалізація людини, що стає частиною загальної інтерпретації реальності. Найважливішим параметром і результатом соціалізації є її сприйняття як розщепленої на безліч альтернативних картин, що вимагає від людини збереження свого визначення права поряд з трактуванням його іншими людьми. Тому соціальна взаємодія ніби гарантує збереження соціальності і реальності права.

Неважко помітити, що в рамках «інтерпретативного» підходу в сучасному конструктивізмі продовжують існувати деякі базисні поняття структурного функціоналізму (приміром, роль, інститут, структура та ін.), що є традиційними теоретичними конструкціями на яких базуються дослідження в українському правознавстві (на рівні як загальнотеоретичних так і галузевих проблем). Це дозволяє говорити, що зв'язок між цими якісно різними підходами (об'єктивізмом і суб'єктивізмом) має нетривіальний характер заперечення новим старого. Йдеться про переосмислення деяких вихідних постулатів. Цей феномен у філософії науки описано «принципом відповідності», що регулює інтеграцію старого й нового знання. Його суть зводиться до наступного: теорія, що довела свою істинність (чи ефективність – що для соціального знання, з нашого погляду, важливіше) щодо певного кола явищ, з появою нової теорії не відкидається, а зберігає своє значення для цієї предметної сфери як гранична форма й окремий випадок нових теорій.

Таким чином, для сучасної інтерпретації проблеми «соціальної реальності права» все очевиднішою стає відмова від «наївного реалізму» й «натуралізму», пошуку

істинної, кінцевої, абсолютної реальності. Об'єктом таких інтерпретацій стають соціально оформлені процедури конструювання такої реальності. Специфіка й несподіваний результат такого підходу полягає не стільки в тому, що ми одержуємо знання про об'єкт («право в житті»), а в тому, що фіксуємо певні способи діяльності в нашій предметній площині. Адже ми приходимо до розуміння, якою є процедура створення «змістів» («сміслів») правових ролей, інститутів, формування, застосування й тлумачення норм тощо, тобто всього, що ми відносимо до реального буття права, його феноменології. Практичне значення такого способу концептуалізації правових феноменів полягає в можливості впливу на різноманітні прояви правозастосовчого тлумачення, коли зміст правової норми необхідно визначити не з огляду на її трансцендентний зміст, а в контексті динаміки суспільних умов.

Список літератури: 1. *Абельс Х.* Інтеракція, ідентифікація, презентація // Журнал соціології і соціальної антропології. – 1998. – №1 – С.104-176. 2. *Аутвейт У.* Реалізм і соціальна наука // Соціо-логос. – М., 1991, – С. 138-159. 3. *Бергер П., Лукман Т.* Соціальне конструювання реальності. Трактат по соціології знання. – М.: Медиум, 1995. – 342 с. 4. *Грязин И.* Текст права. (Опыт методологического анализа конкурирующих теорий). – Таллин: Ээсти раамат, 1983. – 187 с. 5. *Козловський А.А.* Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999. – 297 с. 6. *Козюбра Н.И.* Взаимодействие социалистического права и общественного сознания. Автореферат дис. ... д-ра юрид. наук. – К. – 1986. – 44 с. 7. *Кун Т.* Структура научных революций. – М.: Прогресс, 1975. – 469 с. 8. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х.: Право, 2002. – 327 с. 9. *Мангейм К.* Диагноз нашего времени. – М.: Прогресс, 1996. – 311 с. 10. *Маркс К., Энгельс Ф.* Немецкая идеология. – М.: Политиздат, 1976. – 129 с. 11. *Международное право / По ред. Г.В. Игнатенко.* – М.: Изд-во МГУ, 1995.– 743 с. 12. *Прокофьев Г.С.* Онтологическая и гносеологическая функции языка в правовых нормах // Вест. МГУ. – Серия: Право. – 1999. – № 3. – С. 103-109. 13. *Розин В.М.* Философия и методология: традиция и современность // Вопр. философии. – 1996.– № 11. – С. 53-64. 14. *Руткевич М.Н., Лойфман И.Я.* Диалектика и теория познания. – М.: – Мысль, 1994. – 420 с. 15. *Arnaud A.-J.* From Limited Realism to Plural Law. Normative Approach versus Cultural Perspectives.//Ratio Juris. – 1998. – vol.11. – P.249-256. 16. *Cotterrel R.B.M.* From Living Law to Death of Social. – Sociology in Legal Theory // Law and Sociology.(Current Legal Issues 2005. Volume 8.) – N.Y.: Oxford University Press,2006. – P. 16-32. 17. *Latour B.* When Things strike Back. A Possible Contribution of Science Studies to Science Sociale. // British Journal of Sociology. – 2000. – vol.51. – P.113. 18. *Ross H.* The Pure Theory of Law and Interpretative Sociology – A Basis for Interdisciplinarity.// Law and Sociology.(Current Legal Issues 2005. Volume 8.) – N.Y.: Oxford University Press,2006. – P.69 – 90. 19. *Toutti J.* Law,Tradition,Interpretation.// International Journal of the Semiotics of Law. – 1998. – vol 38. – P.20-51.

Надійшла до редакції 17.04.2007 р.